

Lot gaat voorop

Denne: Lotte was een kind dat stevig ter wereld kwam, letterlijk, negen pond en heel wakker. Heel alert. Ze kon zichzelf niet gemakkelijk bezighouden. We hebben veel met haar gelopen en dingen laten zien. Ze sliep 's middags niet.

Ja, hazenslaapjes van een half uur. En ze was snel overprikkeld. Het eerste jaar zijn we heel rustig dingen gaan doen. Niet te veel tegelijk. Ze sprak al heel snel. Een open kind, vooral naar volwassenen, niet naar kinderen van haar leeftijd. Maar ze was ook heel boos. Ze had veel driftbuien, soms wel vijf per dag. Pas toen ze kon praten werd dat wat minder.

De ontmoeting

Denne ontmoet ik bij NOVILO waar zij werkt en ik de opleiding Talentbegeleider in het voortgezet onderwijs (vo) volg. Ze kletst er vrolijk op los. Bij de tweede ontmoeting is dochter Lotte (16) even op het werk van haar moeder. Haar school, waar ze straks naartoe gaat, is vlakbij. We spreken elkaar kort. Rond lunchtijd vertelt Denne dat haar dochter het vreemd vindt dat er geen leerlingen aanwezig zijn bij een opleiding die ons moet leren hoe we talenten in het vo moeten begeleiden. Aan het einde van de dag hoor ik dat Lotte als gastspreker zal optreden in een van onze opleidingsdagen. Dat heeft ze zelf geregeld. Dit is het moment dat ik Denne vraag of ik ze een interview mag afnemen. Lotte en Denne hebben zin in het gesprek over Lottes schooltijd. Ze willen graag vertellen en zijn soms zo gretig dat hun woorden elkaar raken. Lottes jeugd gaat langs zes scholen. Het is een verhaal van vallen en opstaan. Letterlijk.

Lotte: Soms denk ik wel eens: ik zit natuurlijk al in de maatschappij. Maar straks kom ik er voor het echie in. Wat zou ik dan willen? Ik zie mezelf niet in deze maatschappij leven. Ik zie mezelf niet een baan hebben. En een huis dat ik dan koop. En kinderen die naar school gaan en een hond en dan ieder weekend naar de hockey of de voetbal en met vriendinnen een wijntje dri..., nee. Nee, dat zie ik echt helemaal niet gebeuren. Ik las laatst iets van iemand die zei: overal waar ik 's avonds mijn hoofd op een kussen leg is m'n thuis. En zo ervaar ik het eigenlijk ook wel. Overal waar ik dan ben, of dat bij vrienden is, of in het buitenland of bij mijn ouders als ik me gewoon op mijn gemak voel, vind ik het prima. Zeg ik nu hè, misschien heb ik straks wel een hond, huis en vaste baan. Maar ik zie het niet echt voor me.

Ze wilde nooit op schoot zitten, als baby. Altijd weg, Kruipen. Op onderzoek uit. Ik heb altijd gezegd: ik loop drie meter achter mijn kind. Zij wijst mij de weg en ik geef af en toe een tikje voor de richting maar voor de rest gaat zij voorop. Lot gaat voorop. Lot wijst de weg en ik ga erachteraan. Zo heb ik het altijd ervaren.

Van voordat ik naar school ging herinner ik me niet heel veel meer maar als kleuter was ik vaak boos. Ik kon niet tegen onrecht, nog steeds niet. Ik was heel zwart-wit, goed of slecht. Ik heb pas veel later geleerd daarmee om te gaan. En wat mijn moeder zegt. Ik vind het zo leuk om met andere mensen te kletsen. Altijd al. Op verjaardagen vroeg ik dan aan iedereen: wat doe je voor werk?

Mensen hadden echt een gesprek met Lotte. Als je ging vertellen, hing ze aan je lippen. Al toen ze heel klein was. Daardoor werd ze vaak veel ouder ingeschat. Dat kregen en krijgen we nog steeds terug.

Ik ging niet echt spelen. Heb geen fantasie, nooit gehad. Niet met lego of met poppen. Daar kon ik niets mee. Soms boekjes lezen en muziek luisteren en zingen. Maar ik was vooral aan het praten. En ik ging meer om met jongens, ik wilde jongenskleren.

Die eerste paar jaren waren lastig omdat ze heel boos was met veel driftbuien, wat mij als moeder onzeker maakte, omdat ik niet wist wat er aan de hand was, of dat ik geen goede moeder was. Dat zijn natuurlijk dingen die erbij komen kijken met je eerste kind. Dat was best pittig. Eenmaal op school kregen we resultaten die we niet vonden kloppen met hoe ons kind was. De juf wilde wel twintig van die voorbeeldige kinderen in haar klas, terwijl wij thuis nog steeds een boos kind hadden. Haar opa heeft een testbureau en toen hebben we haar laten testen. Daarom wisten we toen ze vierenhalf was al dat ze hoogbegaafd was. Dan ga je coachen, schoolverandering, therapeuten, je gaat natuurlijk alles proberen. Dat zijn best heftige jaren geweest. En ik zit als mens natuurlijk ook in een stramien van: dit is het onderwijs en dit hoort bij de opvoeding en ik heb mee moeten groeien met dat dit niet past.

Toen we op school vertelden dat ze een IQ van 145+ had, zeiden ze daar: dan moet ze maar naar groep 2. De begeleiding stond nog erg in de kinderschoenen. Ik ben gaan zoeken op internet en kwam terecht bij Jan Hendrickx in Venlo.

Leonardo Onderwijs

De grondlegger van het Leonardo Onderwijs in Nederland is Jan Hendrickx. Op Leonardo scholen wordt voltijds onderwijs voor hoogbegaafde leerlingen gegeven. In schooljaar 2007-2008 startte de eerste Leonardo school. Vijf jaar later, op het hoogtepunt waren er 50 scholen die Leonardo Onderwijs aanboden. Binnen twee jaar daalde dat aantal tot ongeveer 30 scholen. Na een faillissement is de merknaam Leonardo in 2018 overgenomen door Novilo, opleidingscentrum op het gebied van hoogbegaafdheid. De scholen nemen tegen betaling nascholing van Novilo af. Echter, deze constructie is nog in ontwikkeling. Een aantal scholen voert de naam zonder de Novilo-nascholing. Daarnaast zijn scholen die nog wel voltijds HB-onderwijs bieden en nascholing volgen maar de naam Leonardo niet meer dragen. Het meest volledige overzicht van voltijds HB-scholen is te vinden op de site <https://ikbenhoogbegaafd.nl/voltijds-hoogbegaafden-onderwijs/>

In die tijd was het zo dat als je een Leonardo School in jouw omgeving wilde, je dat zelf moest organiseren en op zoek moest naar anderen die dat ook wilden.

Dan kwam hij spreken. We hebben met reclames in plaatselijke suffertjes ongeveer 100 mensen bij elkaar gekregen. En er was één school, een directeur, die het wel wilde proberen: in Huis ter Heide is een Leonardo afdeling gestart.

Daar ben ik in groep 4 van de combinatieklas 4-5-6 begonnen. Ik was zeven. Eerst was ik heel boos dat ik naar groep 4 moest, terwijl ik die klas al had gedaan. Maar gelukkig was het een combinatieklas dus ik zat wel bij vrienden die ouder waren in de klas. Maar toen ik negen was, wilde ik mee met de oudere leerlingen die naar 7-8 gingen.

Het ging helemaal niet goed met haar. Ze werd depressief en weer heel boos. En daarom hebben we haar weer laten testen. Daar kwam uit dat ze wat betreft IQ niet was gezakt, en dat het beter voor haar zou zijn als ze mee zou gaan naar groep 7. Dus heeft ze groep 6 overgeslagen.

Groep 7 en 8 waren echt top. Ik heb een hele fijne tijd gehad en ik kon helemaal mezelf zijn. Dat kwam niet eens echt door het Leonardo onderwijs, maar vooral door juf Hildeloes, die alle kinderen echt zag en ze uitdaagde op wat zij nodig hadden.

Basisschool *Oud Zandbergen* in Huis ter Heide (september 2009 – juli 2013)

Juf Hildeloes ten Brinke is tegenwoordig eigenaar van *SlimmerIQ*. Ze heeft goede herinneringen aan de vijf jaar als leerkracht van de Leonardoklas op Basisschool *Oud Zandbergen* in Huis ter Heide. 'Het opstarten van dat onderwijs was supertof' vertelt ze. 'Alles kon, *Topdown* onderwijs, alles mochten we zelf uitzoeken'. Dat eerste jaar startten ze met 16 tot 18 leerlingen die allemaal stukgelopen waren in het regulier onderwijs. 'Dat was nogal wat. Het mooiste vond ik om te zien dat de kinderen het gevoel hadden dat ze thuiskwamen. Het zijn tussen gelijkgestemden, hoeveel impact dat heeft, daar ben ik zwaar van onder de indruk. Het gevoel van *Ik maak een grapje en wauw jij begrijpt mij!*'

Hildeloes vertelt dat de kinderen de eerste drie maanden niet aan leren toekwamen. 'Ze waren alleen bezig met mens zijn en mensvorming. Het voelen van: dit is niet raar, jullie hebben dat ook. Elkaar herkennen. Op een bepaald moment hadden de kinderen niet meer door ze hoogbegaafd waren, want iedereen was ineens hetzelfde. Een jongen die een spreekbeurt hield over nanotechnologie en dat de anderen dat snapt, er van alles van wilden weten en het geweldig vonden. Het was zo gaaf om van die kinderen juf te mogen zijn. In de vijf jaar Leonardo heb ik heel veel geleerd. Van de kinderen. Ik denk wel eens aan die slogan *Onderwijs maken we samen* maar dan in de andere zin van het woord'. Hildeloes benoemt wat er anders was aan het lesgeven aan deze groep kinderen: 'De kunst is niet te ver vooruit te plannen. Ik had een globale planning en de kinderen nemen het van je over, je moet kunnen loslaten. Lotte heeft dat ook: je geeft haar een vinger en ze gaat aan de slag. Ze regelt van alles, dan is ze echt in haar element. Maar een lesje uit een boekje maken past niet bij haar. Ze heeft een heel creatief denkvermogen. Dat geldt voor al deze kinderen, die kunnen zo *out of the box* denken. Lotte kan daar heel veel verantwoordelijk in aan. Ze had op de basisschool al een reis uitgestippeld van drie maanden naar Suriname, compleet met onderwijs daar. Maar dat kon niet doorgaan vanwege leerplicht. Echt jammer. Ze heeft geboft dat ze ouders heeft die haar de vrijheid geven. En die maakt ze waar'. Ondanks haar enthousiasme heeft Hildeloes na vijf jaar het Leonardo Onderwijs verlaten: 'Waar ik op stuk ben gelopen zijn toch de beperkingen die de regels je opleggen. Als ik zag dat een of twee kinderen na een ochtend hard werken genoeg prikkels hadden gekregen en moe waren, dan mochten ze van mij lekker binnen blijven in de pauze. Maar dat werd een probleem: *Als we daaraan beginnen dan zit straks de halve school binnen*. Maar ik wil de uitzondering kunnen maken, omdat het voor jou als kind noodzakelijk is om die uitzondering te maken.'

Hildeloes over het huidige onderwijssysteem: 'Ik vind dat er meer oog voor de individuele leerling moet komen en minder voor het systeem. Hooggevoelige kinderen hebben ook die uitzondering nodig. Als kind kan je niet gewoon van school af of ergens anders voor kiezen, als kind pas je je maar aan. Het past niet bij je maar hoe het anders kan of anders moet, dat weet je nog niet. De identiteit van het kind is veel belangrijker dan het resultaat. Het onderwijs is wat mij betreft veel te prestatie- en resultaatgericht'.

Er zaten maximaal zestien kinderen in een klas en er was daarom veel begeleiding. Kinderen die moeite hadden met een bepaald vak, kregen de tijd om dat toch goed te leren. Er zaten een paar Einsteins in de klas die minder aandacht nodig hadden en daarnaast een kind met ADHD en een met

dyslexie, die dan weer meer aandacht konden krijgen. En daar heb ik tot groep 8 gezeten en

mag ik dat vertellen? Toen moest ze haar cito doen en daar scoorde ze theoretische leerweg op, matig havo. Dat was leidend voor het vervolgonderwijs. Maar ze wilde naar Utrecht, het Stedelijk Gymnasium. Dus wij gingen weer praten. Het Stedelijk ging na het gesprek akkoord en stond er helemaal achter. Maar toch kregen we op de mat een brief waarin stond: uitgeloot, gebaseerd op het leerlingvolgsysteem. Lotte wilde toen al niet meer en we moesten weer op zoek naar een school die haar met die papieren aan zou nemen. Gelukkig, de beste vriendin van mijn man was rector in Doorn, en die kent Lotte al vanaf haar geboorte, die zei: laat maar komen. En zo startte Lotte op het Revis Lyceum in Doorn.

Ik had zo duidelijk in mijn hoofd dat ik naar het gymnasium wilde, eigenlijk bijna moest van mezelf. In mijn klas ging iedereen naar het gym, dat was mijn referentiekader en ik hoopte dat ik daar mensen tegen zou komen waar ik mee zou matchen. Maar na de eerste dag heb ik al tegen mijn moeder gezegd: dit gaat er niet worden. Het was een meisjesklas. In Doorn, ver van huis. Ik kon het met niemand in de klas vinden, ook niet met de jongens. Het schoolwerk ging prima. Ook al vonden ze op school een 6,5 eigenlijk te laag, terwijl ik dacht: prima toch? Het was wel een school van prestaties.

Dat niveau was niet wat er misging. Dat kon je wel aan. Het was vooral de mensen en het gereis met de bus en dat soort dingen. Dus na de Hemelvaart gingen we weer op zoek naar een andere school. Maar, zei ik, dan moet je wel op onderzoek uit naar een school in Zeist waar je naartoe zou willen. Het werd De Breul.

Daar zat een vriendin van me op en die had het erg naar haar zin. Het is een scholengemeenschap met ook gymnasium en lekker dichtbij.

Ze kwam in de brugklas in Zeist. En dat was leuk, toch?

Mmm, het was lekker in de buurt en ik had een vriendinnetje, ik had niet echt vrienden, maar het was oké. Toen ik naar de tweede ging en het me ging dagen dat ik dit nog vijf jaar moest doen, maakte ik voor mezelf de keuze: okee, ik ga dit vijf jaar uitzitten en dan ga ik daarna lekker doen wat ik zelf wil. Zoals reizen, weet ik veel, wat ik precies dacht.

Een van de eerste dingen die ze zei op de middelbare school was: waarom ben ik nou met Geschiedenis met dingen bezig die ik met Latijn en Aardrijkskunde ook doe? Waarom werken die niet samen? Die verbanden gewoon al kunnen zien na een dag school of zo. En dan al kunnen zien dat dat niet werkt. En dat ik dan moet zeggen: maar zo hebben we het met elkaar bedacht. Zo is de school nou eenmaal. Hoe vaak ik dat niet tegen haar heb moeten zeggen.

Maar in november, van de tweede klas

zakte ze gewoon letterlijk door haar hoeven. Op school. Ze belde en zei: Mam ik kan niet meer lopen. Ik zei: Sorry? Ze zei: Ik kan niet meer op mijn benen staan. Ik heb haar opgehaald

van school en ze zakte gewoon letterlijk door haar benen. En dan ga je een fysiotherapietraject in. Ze liep op krukken die eerste paar weken.

Ja, ik heb anderhalf jaar hoofdpijn gehad. We hadden op school zo'n ruimte waar je heen moest als je naar huis wilde en je ouders wilde bellen en daar hadden ze mijn moeders nummer al onder speed dial omdat ik er zo vaak kwam. Als er een rij stond kreeg ik voorrang om te bellen. En die eerste keer, ik weet het nog goed, ik had aardrijkskunde en ik wilde opstaan om naar de andere les te gaan maar dat ging niet. En ik vond dat zo gek. Ik dacht: Wat is dit nou weer?

Ik bracht haar van en naar school en dan werd ze door de conciërge de trap op- en afgetild. En toen we haar weer een beetje lopende hadden, kreeg ze hoofdpijn. Meestal rond een uur of twaalf zag ik weer De Breul in mijn telefoon staan. Dan belden ze met de vraag: Mag ze een paracetamolletje? En dan om één uur belde ze zelf: Mama kun je me ophalen want ik trek het niet meer. Dus ze startte altijd wel, maar maakte de dagen niet meer vol. Eigenlijk was ze een dropout. We werden daar door school totaal niet in begeleid en niemand heeft ooit contact met ons opgenomen van joh, wat is er met Lotte aan de hand en waarom is ze zoveel absent?

Nee, alleen maar dat eh

Mag ik verder vertellen?

Ja is goed.

En ze kreeg nog slijmbeursontsteking, het ging lichamenlijk heel erg slecht. Het was lichamenlijk hè en je denkt niet meteen dat het iets psychisch is. Ik had wel het idee dat het psychisch was, en dan zei ik tegen haar: Schat, je hebt stress, maar dat ontkende ze. Hoe kun je een twaalfjarige uitleggen en hoe kan zij begrijpen dat het stress is? Als ze thuis kwam sliep ze de hele middag. Het isoleerde haar, ze sprak niemand meer. Er was geen contact met de klas. En in het weekend deed ze niets meer. Wij zagen haar voor ons hoofd aftakelen. Dat was heel lastig en wij konden niet meer goed tot haar doordringen. Ze was heel boos en heel verdrietig en ja, ook heel depressief. Op een gegeven moment hebben we de huiswerkdienst maar ingeschakeld want ze wilde per se naar school.

Ik mocht niet blijven zitten want dan kwam ik in de klas met kinderen waarbij ik niet in de klas wilde.

Dus bracht ik haar naar de huiswerkbegeleiding. We gaven de hoofdpijn altijd cijfers op een schaal van 1-10. Een keer zette ik haar af met hoofdpijn 10 en ik reed weg en dacht: ik ben me hier toch gek ook. Het is alsof ik haar naar de slachtbank breng, waar zijn we eigenlijk mee bezig? En toen heb ik mijn man gebeld, huilend, en die zei: Ik ga er nu heen en ik haal haar op en het is klaar. Ze wilde niet eens mee. Hij heeft haar in de auto gezet en thuis heb ik op haar ingepraat en gezegd Lotte, het is klaar je bent ziek, je batterij is op, het kan niet meer. Je blijft vanaf nu thuis. Ja, maar ik moet over. Ze heeft die laatste drie toetsen nog gedaan. Volgens mij heb je alleen maar tweeën en drieën gehaald.

Ja één voldoende

*Haar begeleidster
heeft geknokt dat ze over moest gaan omdat het belangrijk voor haar was. En
die heeft het geregeld.*

*Dat was mijn mentor uit de eerste. Daar had ik heel fijn contact mee. Ik was
onder behandeling van een kinderarts en die zei: Je hebt een Burn out en je
kunt niet door met leren. Uiteindelijk heb ik volgens mij wel drie weken in bed
gelegen.*

Ja en heel alleen.

*Dat sowieso. Ik had mijn ouders en mijn broertje. Ik heb een topfamilie, die mij
altijd hebben gesteund, een heel fijn supportsysteem in mijn familie. Geen
echte vriendschappen had ik, na de lagere school. Ik vond dat heel erg, maar
ik was zo ziek dat ik niet veel energie voor had. In de zomervakantie*

*toen kreeg je de lijst te zien van de mensen met wie je in de klas zou komen. En
dat waren juist diegenen bij wie je niet in de klas wilde. En toen is ze nog heel
erg ziek geweest, koortslip, ontstoken oog. En toen...*

Mag ik ook nog wat vertellen, moeder? [lacht]

*...kwam het hoge woord eruit: Mama, ik wil
niet meer terug.*

*Ik was al een keer van middelbare school gewisseld en het was nog niet in me
opgekomen dat ik nog een keer kon wisselen. Ik wilde dat zo veel mogelijk
voorkomen, maar ik kwam erachter dat ik dat toch wilde. Dat heb ik uiteindelijk
wel aangegeven. Toen zeiden mijn ouders*

ja

ja, dat konden jullie wel

begrijpen.

*Waar zij heel veel last van heeft is als ze niet gelijkwaardig wordt behandeld.
Dat heb ik echt wel door haar moeten leren, dat ik dat niet meer moet doen.*

*Naar niemand. Ik heb moeten leren: het heeft geen zin om te zeggen wat
iemand moet doen of niet moet doen, omdat ik toevallig de ouder ben en zij
het kind. Daar heb ik in mee mogen groeien en dat is alleen maar heel erg fijn.
Daar heb ik alleen maar heel veel van geleerd. Maar ja, dat weet je ook niet. Ik
ben op een bepaalde manier opgevoed, en het is vaak dat je dat doorgeeft. Die
hoogbegaafdheid heeft mij heel erg verrijkt, vind ik.*

*Ik denk dat dat wel zo is hoor. Dat ik van jullie leer, maar dat jullie ook heel erg
uitspreken dat jullie van mij leren. Dat vind ik wel heel erg prettig. Dat zeg ik
vaak tegen mensen. Ik ben een promotor van mijn eigen opvoeding. Ik sta er
gewoon heel erg achter. Ik zou mijn kinderen echt, ik zou bijna zeggen, ja
natuurlijk wel een eigen sausje, maar ik zou echt wel mijn kinderen bijna
hetzelfde opvoeden. Omdat ik wel zie wat voor positief effect dat heeft.*

Dus ja, we hebben helemaal niets aan die school gehad en alles zelf moeten organiseren en geen support gevoeld. Ik snapte helemaal dat ze niet terug wilde. Maar wat dan?

Ik had een lijstje gemaakt. Ik wilde tijd maken voor dingen die niet een regulier schoolvak zijn. Maar ik was me er niet van bewust dat zo'n school zou bestaan. Maar toen kwam mama met de Democratische School in Soest, De Ruimte. The love of my life. In de zomer had ik hun website gelezen maar ik dacht: dit kan niet zo zijn, want dat klonk veel te leuk.

Daar heb ik me echt top gevoeld. Ook mindere tijden natuurlijk. Ik had wel een geweldige school gevonden, maar ik was nog niet beter na de vorige school dus ik ben nog opgenomen geweest in een revalidatiecentrum.

Somatisch onvoldoende verklaarde lichamelijke klachten (SOLK)

Lichamelijke klachten die langer dan enkele weken duren en waarbij bij adequaat medisch onderzoek geen somatische aandoening wordt gevonden die de klacht voldoende verklaart, worden Somatisch onvoldoende verklaarde lichamelijke klachten (SOLK) genoemd. Veelgehoorde SOLK in de dagelijkse praktijk van artsen zijn buikklachten, pijnlijke spieren en gewrichten, vermoeidheid en hoofdpijn. Ernstige SOLK worden in verband gebracht met gevoel, gedachten, gedrag en de directe omgeving. Daarnaast komen dubbeldiagnoses voor, waarbij depressie of angststoornis gepaard gaan met lichamelijke klachten die ernstiger zijn dan gewoonlijk. Bij ernstige klachten zoals die van Lotte, kan de patiënt doorverwezen worden naar een behandelcentrum waarin zowel geestelijke als lichamelijke therapieën worden geboden. Bronnen: Hanssen, Denise J.C., Knoop, Hans en Rosmalen, Judith G.M.: De prognose van somatisch onvoldoende verklaarde lichamelijke klachten. In: Nederlands Tijdschrift Geneeskunde 2017.161: D1680. <https://www.nhg.org/standaarden/samenvatting/somatisch-onvoldoende-verklaarde-lichamelijke-klachten-solk>, <https://revalideutrecht.nl/solk/>

De batterij was nog niet vol en na een maand ging ze weer onderuit. We hebben toen eerst alle fysieke dingen laten testen. Daar kwam uit: chronische hoofdpijn. Toen is ze naar de SOLK-afdeling in Utrecht gegaan. Dat is een opname van acht weken klinisch, acht weken poliklinisch en daar is ze in januari gestart. En Lotte zou Lotte niet zijn om het niet eens te zijn met de normale gang van zaken. Ze wilde zo graag naar school en ging in gesprek met de psychiater om thuis te slapen, zodat ze naar school kon. Dus toen is het programma aangepast naar helemaal poliklinisch en dat wat heel goed, want toen kon ze één dag in de week naar school gaan. Op 1 april 2016 was ze klaar en is ze volledig naar school gegaan, tot aan deze zomervakantie.

Democratische school De Ruimte (najaar 2015 - september 2018)

De Ruimte in Soest is de eerste democratische school in Nederland. Een van de oprichters van toen is Ruud Middelaar, nog steeds staflid bij De Ruimte. Ruud vertelt dat hij zelf een heel fijne jeugd en schooltijd gehad, maar toen hij een school voor zijn dochter ging zoeken, kon hij wat hij voor haar wilde niet vinden. Met een groepje heeft hij deze school vijftien jaar geleden opgericht.

Lotte: 'De school ligt in het bos bij Soest. Het ziet er een beetje uit als een scoutinggebouw en het voelde er zo rustig. Oh wat chill! dacht ik, gewoon, rust. En daar had ik zo'n behoefte aan. Ik werd door Ruud rondgeleid en daar had ik zo'n goed contact mee. Dus ik dacht: ik zie mezelf hier echt zo zijn. Ik ben begonnen met kletsen. Alle leeftijden liepen door elkaar en ik vond het echt geweldig. Ik heb met allerlei mensen gekletst, overal gekeken, bij kringen geweest. De basis- en middelbare school zitten bij elkaar in, er zijn geen jaarlagen, het is compleet anders.

Ruud over Lotte op De Ruimte: 'Lotte kwam in stukjes binnen. Ze zei altijd dat haar lichaam te jong was. In Soest heeft ze een intensief proces gehad. Ze zat in een vriendengroep van jongeren die allemaal net wat ouder waren dan haar en bezig met drank, drugs en relaties. Zij had de rol vanzorger en psycholoog. Daar had ze op een gegeven moment genoeg van. Omdat de anderen allemaal ouder waren, stroomde die groep in 2018, toen ze 18 waren, uit. Dat wilde Lotte ook.

Inmiddels kijken we in periodes van maximaal drie maanden vooruit. De lange-termijn hebben we losgelaten want er verandert altijd zo veel. Dat hebben we bij De Ruimte ook gedaan. Toen hebben we het helemaal losgelaten en ik heb dat als heel erg fijn ervaren. Wij moesten ook ontscholen. Vooral door de omgeving, want mensen blijven zeggen: Ja maar ze moet toch een diploma? En dan zei ik: Er staat nergens in de wet dat je een diploma moet hebben. Maar dan kun je niet verder met studeren. Dat is niet waar, want je hebt tegenwoordig ook toelatingsexamens of je kunt via de open universiteit doorstromen naar de universiteit. Dan gaat later niemand meer aan je vragen: heb je wel een middelbareschooldiploma? Ik moet het altijd heel veel in mijn omgeving blijven uitleggen. Ten eerste over hoogbegaafdheid en dan nog waarom je kind op een school zit waar je in principe niet verplicht bent om lessen te volgen en een diploma te halen. Het is vooral de omgeving die we van alles moeten uitleggen. Maar daar ben je wel ingegroeid.

De Ruimte (vervolg)

In de begintijd viel de inspectie zomaar binnen. Er is ook een rechtszaak geweest naar aanleiding van inspectiebezoek, maar nu is het zover dat de inspectie beginnende democratische scholen verwijst naar Soest. Er is inmiddels een leerlingvolgsysteem en een zorgsysteem. Dat heeft voor meer structuur gezorgd, mede dankzij de bezoeken van de inspectie.

Ruud vertelt dat bij De Ruimte twee soorten leerlingen binnenkomen: peuters die direct naar democratisch onderwijs komen en kinderen of jongeren die vastlopen en op zoek zijn naar iets anders dat wel past. Bij De Ruimte leren ze leven. Lerend leven. Het gaat vooral om persoonlijke ontwikkeling in relatie tot een ander en tot de wereld. Sommige leerlingen hebben al bedrijfjes. Er is een lunchbedrijf dat de lunch op school verzorgt, bijvoorbeeld. De kinderen die op De Ruimte komen moeten vaak eerst ontscholen en de ouders trouwens ook. Ontslaven, noemt Ruud het. Werkelijk individu zijn, een innoverende innovatie. Er lijken steeds meer vastlopers bij te komen, kinderen die al wat ouder zijn en trauma's meenemen. Het ontscholen wordt dan steeds belangrijker. Er zijn soms blokkades die je niet direct ziet. Iemand met dyslexie blijkt bijvoorbeeld een beelddenker te zijn en iemand met ADHD kan gewoon zijn pillen wegdoen, want niemand vraagt van je dat je op je stoel blijft zitten. Als je die tijd en ruimte neemt, komt vanzelf bovendrijven wat je in de weg zit en wat je intrinsieke motivatie is. Een leerling zei eens tegen Ruud: Als iedereen elke dag aan je vraagt: wat denk jij ervan, dan gebeurt er iets met je.

Op De Ruimte bepalen de leerlingen zelf wat ze gaan doen. Ze kunnen zich inschrijven voor lessen, er is een techniekclub, een droneclub, er wordt veel gespeeld, bordspelen, met de computer of buiten. Iedere leerling heeft twee taken. Een schooldomeintaak en een rol in een kring: schoolkring, dierenkring, kippenkring, intakekring, administratiekring. Alle kringen worden gevormd door zowel stafleden als leerlingen.

Ruud vertelt dat deze school nog niet voor iedereen een geschikte school is. Sommigen hebben meer structuur nodig of meer hulp. We zoeken naar het bewustzijn om die structuur te bieden. Als het je niet lukt om zelf na te denken, kun je hier niet zijn. Soms komen er kinderen die niet blijven. Die de boel op de kop zetten. Dan komt de Bemiddelingskring in actie. Die kring, bestaande uit een aantal leerlingen en stafleden, stelt vast wat er gebeurd is, welke oplossingen er zijn en waar het kind aan moet voldoen om herhaling te voorkomen. Als het probleem niet oplost, volgt een gesprek met ouders, soms een tijdelijke *time out*, of *remedial teaching*. Als dat ook niet werkt, gaat De Ruimte samen met de ouders en het kind een andere school zoeken die wel past. Er is altijd ergens een oplossing, zegt Ruud. Maar het lukt De Ruimte steeds beter om kinderen daar wel te krijgen. Bovendien veranderen de maatschappij, ouders en kinderen zelf ook. Ruud is ervan overtuigd dat over tien jaar al het onderwijs democratisch is. Als voorbeeld geeft hij de oprichting van Agora Onderwijs [\[verwijzing naar ander hoofdstuk\]](#). Leerlingen hebben daar nog geen zeggenschap, maar veel andere principes zijn gelijk aan die van de democratische school. 'We zitten in een ommekeer'.

De school heeft een overzicht van alle alumni van de school en waar zij terecht zijn gekomen. De uitstroom bij De Ruimte is divers. Een aantal leerlingen verlaat de school als ze 18 zijn en niet meer leerplichtig. Sommigen van hen gaan reizen en doen als ze 21 zijn colloquium doctum om toegelaten te worden bij een universiteit. Veel leerlingen gaan naar het mbo en naar kunstopleidingen op hbo-niveau. Sommigen halen al tijdens hun verblijf op De Ruimte certificaten op havo of vwo-niveau. En er zijn leerlingen die naar vavo (volwassenenonderwijs) of naar het Luzak College (particulier onderwijs) gaan. 'Er komen geen keiharde zakenmannen van deze school, maar wel zakenmannen. Je leert verbinding maken met anderen. Je kunt jezelf verkopen -in de zin van dat je weet wie je bent- en je leert ook zien wat een ander nodig heeft'.

Ik heb het best wel vaak met vrienden over: waarom zijn we van de Ruimte afgegaan terwijl het toch zo'n fijne plek is? Maar je gaat daar in zo'n treinversnelling door innerlijke processen heen. Iedereen is zo ver al, op sociaal gebied, dat je er op een bepaald moment wel klaar mee bent. Het is lastig uit te leggen als je er niet op hebt gezeten. Door De Ruimte sta ik heel sterk in mijn schoenen. Ik ben zelfbewust, bewust van wie ik ben en wat ik graag wil en ik kan nu het pad zelf verder gaan bewandelen.

Als ik eerder van De Ruimte had geweten had ik haar daar al vanaf de kleuterschool heen gebracht. Ik denk dat dat ook toen al bij haar had gepast. Ze doorziet dingen heel snel of vraagt zich dingen af en ik denk dat ze zich dan heel vrij had kunnen ontwikkelen, met de dieren, met de kinderen, lekker buiten. Gewoon ervaringsgericht leren schrijven en lezen op het moment dat jij eraan toe bent. Niet van: je bent nu zes dus we gaan nu boom, roos vis, maar op het moment dat jij daar als Lotte aan toe bent. En dan had ze kunnen excelleren in de vakken die zij heel leuk vindt. Ik denk dat het huidige onderwijs haar daar juist in heeft tegengehouden. Het is niet de HB'er successtory die met 9 met de basisschool klaar is. Ze is juist een mensenmens en ze heeft juist de interactie nodig met kinderen en met volwassenen en daarvan leren en ik denk dat dat niet mogelijk is in het regulier onderwijs. En eigenlijk ook niet op de middelbare school met al die losse vakken. En dat alles wordt ingedeeld in leeftijd. Ze is veel verder in haar hoofd dan haar leeftijd. Je wilt niet weten hoeveel toneellessen zwemlessen, groepjes ik heb moeten bellen om te vragen of ze niet een groepje hoger mocht, want... En dat wilden ze dan liever niet want dan ben je weer anders. Dat je constant moet bellen en regelen dat je het anders wilt. Ja, De Ruimte vanaf 4 was voor jou fantastisch geweest.

Ja, ik denk dat dat wel beter bij mij had gepast. Maar de reden dat ik er maar drie jaar heb gezeten is dat ik toch al best bewerkt ben door het oude systeem. Dan zit je er al zo in verweven, dat het heel lastig is om dat los te laten. Op de Ruimte heb ik het twee jaar lang superleuk gehad, maar toen dacht ik: nu ga ik toch maar eens wat doen met mijn leven. Van vwo was ik al afgestapt, dus heb ik geprobeerd een havodiploma halen [via IVIO en staatsexamen, zie kader hoofdstuk..]. Maar ik kon zo niet omgaan met de manier waarop die examens afgenomen werden. Opsluiten in mijn kamertje en leren en dan alles ophoesten op het examen. Ik kan dat wel, maar ik werd er zo ongelukkig van.

Het was op het depressieve af. Dat zelfs opa Leo zei: Lot, waar ben je mee bezig. We gaan hier mee stoppen. Ze werd zo ongelukkig door het hele systeem.

Want toen ik staatsexamen ging doen kwamen er weer veel gevoelens naar en herinneringen aan dat trauma. Ik had het niet weggedrukt, maar ik had zoveel leuke dingen te doen dat ik er gewoon niet mee bezig was. Vorig schooljaar heb ik dat pas een plekje kunnen geven. Net na de zomervakantie

heb ik bij een psycholoog een paar EMDR¹-sessies gehad. Ik heb nog wel schriftelijk examen gedaan maar geen mondeling meer. Spoiler alert: ik zit nu op het mbo.

Deze zomer ging ik reizen met vrienden door Europa en toen dacht ik: dan ga ik die tijd gebruiken om uit te zoeken wat ik wil. Bijna al mijn vrienden zijn ongeveer twee jaar ouder dan ik en die waren achttien geworden en niet meer leerplichtig. Iedereen ging van school af en ik moest nog twee jaar. Ik merkte dat ik het fijn zou vinden om ergens naar toe te werken. Na de zomer ben ik toch nog teruggekomen naar De Ruimte omdat ik het echt nog niet wist. Ruud, mijn mentor zei: er twee opties, of volwassenenonderwijs, of het mbo. Ik dacht mbo? Kom je van het gymnasium en dan naar het mbo? Maar ik had twee vrienden die al eerder van de Ruimte waren afgegaan die zaten op het mbo. Die vertelden enthousiaste verhalen over het mbo. Een van hen zat op Eventmanagement en die dacht dat het wel bij mij zou passen. Dus ging ik meelopen in september en ik dacht: ik ben niet echt heel blij met de opties die ik op dit moment heb, maar ik moet iets kiezen. En toen heb ik dit gekozen. Daar zit ik nu twee maanden. Ik heb nu net de eerste periode afgesloten.

Afscheid nemen bij De Ruimte was wel heel heftig. Gewoon, dat hele proces van ziek zijn en weer beter worden, er is zoveel gebeurd daar en ik heb zo erg mijn eigen wereld verruimd en een andere kijk op dingen gekregen. Ik heb geleerd om kritisch naar situaties te kijken en daarover mijn eigen mening te geven, ook richting volwassenen of naar mensen van mijn eigen leeftijd. Ik heb daar wel een veel sterkere eigen mening gekregen, over van alles. Over het Nederlands onderwijssysteem. Dat vind ik een hele interessante. Daar heb ik me wel veel mee beziggehouden.

¹ EMDR: Eye Movement Desensitization and Reprocessing is een therapie voor mensen die last blijven houden van de gevolgen van een schokkende ervaring.

Lotte over het schoolsysteem

Ik vind het belangrijk dat er niet één bepaald beeld is van wat je moet weten. Er is een basis die iedereen moet weten: schrijven, rekenen, spelling en nog wat andere dingen, maar daarnaast heb je je eigen intrinsieke motivatie voor wat je zelf wilt leren. Daarin zie ik dan wel De Ruimte voor me, waar veel meer gekeken wordt naar wat het kind zelf wil leren. Dit betekent niet dat docenten het kind alleen laten doen wat het kind zelf leuk vindt, maar dat ze actief bezig zijn met nieuwe dingen introduceren en nieuwsgierig maken en je blikveld verruimen. Wat ik lastig vind is dat je in Nederland een papiertje nodig hebt voor hbo of een universiteit. Daar botst dat nog. Wat mij betreft hoeft toetsen alleen om te zien hoever je bent en of je het ook snapt. Daar gaat het eigenlijk steeds een beetje mis. Geschiedenis bijvoorbeeld is mijn lievelingsvak, maar op het moment dat ik moet leren voor een toets, vind ik er niets meer aan. Dan wordt er gezegd: dit moet je kunnen en dat en op die datum gaan we je vragen stellen en dan ga jij ophoesten wat wij graag willen weten. Dat staat zo haaks op mijn gevoel dat ik krijg als ik naar geschiedenisles ga. Dat doodt zo ontzettend mijn interesse in het vak. Dat krijg je er bij mij niet in. Nu op het mbo gaat het van: we gaan het hier en hier over hebben, dit moet je leren voor een toets. De toets is dan en dan. Zoveel studiepunten krijg je ervoor. Zo vaak telt de toets mee. Door klasgenootjes wordt de hele tijd gevraagd: komt dit op de toets? En als het niet op de toets komt, ga je er natuurlijk niet voor leren, want dat kost tijd. Maar als je denkt: Hé, dit is interessant, hoe zit dit? Daar gaat het niet over. Daar moeten we van af op scholen. Bij de Ruimte was het zo dat je kon inschrijven voor een les. Bijvoorbeeld bij Geschiedenis was er dan een onderwerp met allemaal boeken en video kijken erover praten en vragen stellen en discussiëren en dat voelde niet als een les maar als een geïnteresseerd gesprek. Maar je leert er ontzettend veel van. Toch denk ik niet dat De Ruimte de oplossing is voor iedereen. Omdat het zó vrij is. En ik denk dat er ook mensen zijn die meer structuur nodig hebben. Maar de achterliggende gedachte van gelijkwaardigheid, dat zou wel heel goed zijn voor iedereen.

Ik ben veel meer van het ervaren leren. Dat kan nog steeds binnen een school, als een school dat aanbiedt. Ik heb bijvoorbeeld Spaans op school maar ik spreek nog steeds geen woord Spaans. Als ik Spaans zou willen leren, dan ga ik gewoon drie maanden naar Spanje en dan spreek ik Spaans.

De opleiding is...interessant. Wel lastig... omdat ik... die sociale match is er niet echt met de mensen op school. Echt op niveau kletsen met klasgenootjes zit er niet in voor mij op dit moment, maar ik ben wel met iets bezig dat ik heel leuk vind. Dingen organiseren vind ik heel leuk en ik vind het heel fijn om dingen te doen in plaats van alleen theorie op te nemen. Ik haal alleen maar negens en tiens. Dat is oprecht best wel eens leuk, maar... Ik ben daar wel een beetje een vreemde eend in de bijt, gewoon omdat ik de jongste ben maar met de grootste mond. Ik geef alle antwoorden. Het is gewoon heel gek om van De Ruimte hierheen te gaan. Maar ik vind het wel fijn, de gedachte dat ik ergens naartoe werk. Ook al wil ik het eigenlijk niet echt, ik heb me erbij neergelegd. Dan zeggen ze: Dan heb je een diploma, dat staat goed op je cv, maar dat zijn echt de laatste dingen waar ik me mee bezig hou. Ik doe het omdat ik naar school moet. Ik heb leerplicht. Was ik deze zomer maar 18 in plaats van 16 geworden. Dat zou ideaal zijn. Dan had ik nu geen leerplicht

meer maar had ik gewerkt, gereisd, was ik in een cultureel centrum gaan werken of een jongerencentrum, weet ik veel.

MBO, Renske Baten, docent opleiding Eventmanagement, mbo Utrecht

Renske geeft les op het mbo waar Lotte dit schooljaar in september is begonnen. Ze beschrijft Lotte als zelfstandig en zelfbewust. Ze maakte snel contact met de medestudenten en docenten. Ze is niet bang om vragen te stellen in de les en weet goed wat ze wil. Het was dan ook snel duidelijk dat Lotte extra uitdaging kan gebruiken. Dit gebeurt wel bij meer leerlingen. Leerlingen als Lotte, die snel leren, kunnen een deel van de theorie overslaan en een verkorte opleiding doen, maar de stages zijn voor hen wel belangrijk. Lotte heeft zelf aangegeven niet zo zeer te willen versnellen maar verdiepen. De leeftijd van de eerstejaars varieert tussen 16 en 23 jaar en hun instapniveau loopt behoorlijk uiteen. Naast leerlingen afkomstig van het vmbo zijn er leerlingen die een of enkele jaren hbo hebben gedaan en leerlingen die een havo of vwo-diploma hebben. Docenten proberen te differentiëren, maar dat lukt niet altijd even goed. Studenten die het niveau heel pittig vinden, krijgen bijlessen aangeboden en er zijn vakken waarbij de sterkeren de zwakken helpen/begeleiden. 'Dat laatste kan je echter maar een bepaalde periode doen', vertelt Renske, 'op een gegeven moment krijgen de sterkeren daar ook genoeg van. Beide groepen blijven wel respectvol naar elkaar, over het algemeen gaan ze er goed mee om, waardoor de sfeer in de klas als prettig wordt ervaren'. Renske begeleidt nog een leerling die van de Democratische school komt. Bij hem ziet ze hetzelfde zelfbewustzijn al bij Lotte. Ze ervaart dat als positief en zeker niet als een belemmering in het mbo. Renske: 'Je merkt aan hen niet dat ze geen diploma hebben. Ze missen geen kennis, het enige dat ze missen is een papiertje en dat is lastiger voor ons als opleiding dan voor de studenten in kwestie. Het betekent dat je dat wat je kent los moet laten, namelijk aannemen op basis van een bekend diploma.'

Ik denk dat ik ook zonder de opleiding mooie dingen kan organiseren, maar mensen willen dan wel graag weer zien dat ik een opleiding heb afgerond. De opleiding duurt versneld 2.5 jaar. Dan ben ik 18/19 als ik klaar ben. Dat wordt dan mijn eerste echte diploma. Ik vind het gewoon lastig. Ik ben ermee bezig en ik zeg heel hard dat ik het er niet mee eens ben maar toch ben ik me eraan aan het conformeren. Ik kan eigenlijk niet anders. Ik ga niet terug naar De Ruimte.

Ik zeg nooit dat ik hoogbegaafd ben. De Ruimte doet daar sowieso niet aan. Bij de intake vroegen ze ernaar en heb ik het gezegd en daarna is er nooit meer aandacht aan besteed. Hier heb ik het op school gemeld maar ik heb het er niet over. Weet je, mensen verwachten het gewoon nooit. Er zijn twee mogelijkheden. Dan moet ik zeggen hoe oud ik ben en dan schrikken ze. Of mensen weten van te voren wel hoe oud ik ben en dan voldoe ik niet aan het beeld van een 16-jarig meisje. En ze vragen: hoe komt dat dan? Ja, zo ben ik! Ja, ik vind het niet heel chill. Er zijn bepaalde verwachtingen en daar voldoe ik gewoon niet aan. Nooit gedaan, doe ik nog steeds niet en ik denk dat ik dat nooit zal doen. Maar ja, ik het begin nu steeds meer richting 18 te komen en mensen beginnen me steeds meer serieus te nemen. Dus het wordt wel makkelijker voor mij, hoe ouder ik word. Dat is wel fijn. Aan de andere kant ik

vind het niet vervelend dat ik hoogbegaafd ben. Ik vind het niet stom ofzo. Ik denk niet bij mezelf: was ik dat maar niet. Het brengt challenges met zich mee waar heel veel mensen zich gewoon niet bewust van zijn. Mensen zeggen: maar het is toch superchill dat je zo slim bent? Maar dat is echt niet hoe het werkt. Het is lastig, maar ik had het niet per se niet gewild, het is zoals je bent. Ook op school. Daar zeggen ze: we kunnen jou niet bieden wat je nodig hebt. Dan zeg ik: maar jullie zijn ook niet een school die ingericht voor mensen zoals ik. Ik ben hier de uitzondering dus ik verwacht ook niet dat jullie een heel programma voor me klaar hebben liggen, want er zijn niet zoveel mensen zoals ik. Dan is het logisch dat je daar niet op voorbereid bent. Ik vind het alleen fijn dat jullie mee willen denken.

Voor deze toetsweek heb ik niet veel geleerd en toch hoge cijfers gehaald, dus dan kan ik mijn tijd wel ergens anders in steken. In werken, met vrienden afspreken, lezen, muziek maken. Ik werk als PGB-hulp bij een gehandicapt nichtje, al twee jaar. Iedere maandag na school. En in een restaurant bij de bediening en sinds drie weken bij Albert Heijn achter de kassa. Gewoon om wat extra geld te verdienen om te gaan reizen.

*De wereld verkennen.
Mensen te ontmoeten.*

Dat vooral. Ik vind het vooral interessant om mensen te ontmoeten, van andere culturen, met een andere kijk op het leven. Ik denk dat je daar alleen maar van kan leren, van elkaar. Ook weer een vorm van leren. Die je ook niet op school kunt doen.

Tips voor ouders van Denne

1. De tip van mijn schoonvader, die heeft heel veel kinderen getest: de moeder heeft altijd gelijk. Hij zegt: wat moeders voelen daar luister ik altijd naar. Ik bedoel, luister naar wat je voelt in je hart, ga voor je kind. Dat vind ik echt heel belangrijk.
2. Wat ik heel erg heb geleerd is alle prestaties volledig loslaten en kijk gewoon naar het kind. Wat heeft dat nodig op dit moment. Dus niet HB is vwo, of HB is gymnasium of HB is studeren, daar gaat het niet om. Juist niet. Waar gaat dit kind van vlammen? Waar gaat ie van aan? Dat is belangrijk. En al die andere dingen? Niet belangrijk.
3. Ga gewoon het gesprek aan met je kind vanuit gelijkwaardigheid. Dat is belangrijkste en dat kan al heel jong. Al veel eerder dan de puberteit. En ze hebben heel veel te vertellen en dat is heel leuk om naar de luisteren. Want ze hebben echt een mening en dat geldt niet alleen voor hoogbegaafde kinderen. Ze hebben altijd een reden waarom ze iets doen of iets niet doen. En ga het gesprek aan, dat vind ik het allermooiste. Hoe oud ze ook zijn.
4. En de drie-maanden-cyclus. Kijk niet verder dan drie maanden vooruit. Die kinderen ontwikkelen zich zo snel.
5. En lekker *out of the box* denken. Dat heeft ons erg geholpen. Waarom mag een kind niet naar twee middelbare scholen? Ik zou er niet voor pleiten hoor, als het niet hoeft, moet je het

natuurlijk niet doen, het heeft haar gemaakt wat zij nu is door twee lagere en drie middelbare scholen. En laat je vooral niet gek maken door: Je moet dit en dat.

Tips voor ouders van Lotte

1. Geef vertrouwen in plaats van wantrouwen. In het kind. Het vertrouwen dat het goed komt. Dat zie ik bij veel tieners om me heen. Ik zie waar het vooral mis gaat bij die kinderen met hun ouders dat gaat de hele tijd op het moeten en op het wantrouwen. Je moet dit en ik geloof niet wat je zegt. Ga gewoon het gesprek aan uit vertrouwen. En vertrouw erop dat het kind zegt waar het behoefte aan heeft.
2. Accepteer het fouten maken. Toen ik op de Ruimte zat en weer een beetje een sociaal leven begon te krijgen, ging ik voor het eerst buiten de deur afspreken. Niet in Zeist. Ik moest nog heel erg leren: hoe ga je met je vrijheid om. Ik maakte ook fouten, meldde niet netjes waar ik was, dat soort dingen. Van fouten leer je en het feit dat je een fout mag maken en dat je ouders dan nog steeds vertrouwen in je hebben, dat is het allermooiste.

Links en leestips

Het meest actuele overzicht van voltijds HB-scholen is te vinden op de site van Willem Wind:

<https://ikbenhoogbegaafd.nl/voltijds-hoogbegaafden-onderwijs/>

Verspreid over het hele land zijn er zo'n 20 democratische scholen. Kenmerken van een democratische school zijn stemrecht voor kinderen en zelfbeschikking. De cultuur, interne organisatie, de pedagogische visie en het didactisch handelen verschilt per school.

<https://www.democratischescholen.nl/>

Meer lezen over hoogsensitiviteit en lichamelijke klachten: Benham, G. *The highly sensitive person: Stress and physical symptom reports*. Personality and Individual Differences 40, 2006. 1433-1440